

УДК 94(477)

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. У КОНТЕКСТІ АДАПТАЦІЇ СЕЛЯН ДО МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

*О.В. Лисенко¹, Т.В. Ковальчук²*¹ Інститут історії України НАН України² Азовський морський інститут Одеської національної морської академії

У статті проаналізовано культурно-просвітницьку діяльність української міської інтелігенції, спрямовану на адаптацію україномовних селян до міського російськомовного середовища. Значну увагу приділено створенню та функціонуванню «Просвіт», причому не лише в містах, а й у сільській місцевості. З'ясовано, що серед основних форм їхнього впливу на селянство задля збереження національної ідентичності були організація бібліотек і читален, друкування українських книг, брошур та газет, проведення публічних лекцій, літературно-музичних вечорів, постановка спектаклів тощо. Автор підкреслює, що у такий спосіб інтелігенція намагалася вчити селян не пасивно пристосовуватися до життя російськомовних міст, а й привносити до нього українські традиції.

Ключові слова: місто, село, мова, національна культура, інтелігенція, селяни, освіта.

Вступ. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. – це епоха створення так званих «колоніальних імперій», коли Англія, Франція, Бельгія, Голландія, Португалія, США та Іспанія заявляли претензії на володіння тими, чи іншими територіями в Азії, Африці та Центральній Америці. Європейці селилися у великих, як правило портових містах, звідки вивозили до Європи нагробовані в місцевого сільського населення колоніальні товари. Аналогічна ситуація спостерігалась і в Україні, де росіяни жили здебільшого у великих містах разом з поляками та євреями, а автентичне українське населення – в селах, і також

потерпало від несправедливого товарообміну між містом та селом. Звичайно, ставлення росіян до українців в ті часи було значно дояльнішим ніж американців до індіанців, чи бельгійців до конголезців, але формально, не будучи колонією в класичному розумінні цього слова, Наддніпрянина через об'єктивні економічні закони, практично перетворювалася на колоніальний придаток Російської імперії. Якщо західні правителі відверто заявляли, що конголезці, індійці та інші пригноблені ними народи – це люди другого сорту і вони потрібні лише для того, щоб служити сировинним придатком своїй метрополії, а американці чи просто винищили місцеве індіанське населення, чи загнали його в резервації, то політика російських правителів була принципово іншою. На відміну від своїх західноєвропейських колег, вони ніколи прямо не заявляли що українці це - колоніальний народ, котрий має слугувати своїй метрополії – Росії, та на відміну від американських, ніколи не заганяли українців до резервацій. Навпаки, російська влада усяляко підкреслювала, що українці – це невід'ємна складова частина великоруського народу, такі самі борці за православну віру, як і росіяни. Подібна російська пропаганда приносила дуже невтішні наслідки для українців, оскільки значна частина етнічних українців, котрі через викликану промисловим розвитком урбанізацію, переселялися у великі міста, відразу ж переставали вважати себе українцями, всіляко підкреслюючи, що вони «руські люди». Як правило, це виявлялося в тому, що вони намагалися переходити на погано зрозумілий для

росіян, так званий «суржик», тим самим перестаючи бути по мові українцями, і не стаючи росіянами.

Виклад основного матеріалу. У таких умовах національно-визвольні змагання українців повинні були бути спрямовані не стільки проти російської влади, скільки проти рабської психології значної частини українських селян, котрі забуваючи про свою мову та етнічні корені, з одного боку, викликали презирство у свідомих українців, а з другого – ставали посміховищем для міських етнічних росіян, поляків та євреїв, особливо останніх, які тисячоліттями героїчно зберігаючи свою національну ідентичність, нещадно глузували з тих, хто добровільно її позбувався як тільки потрапляв у чуже міське середовище. Це спільне несприйняття зради своїй національній ідентичності сприяло зближенню між свідомою частиною української інтелігенції та сіоністами, що особливо яскраво проявилось в Одесі, місті з переважно єврейським населенням.

Тут наприкінці 1905 р. національно свідомі українці зайнялися справою організації свого культурно-просвітницького осередку, метою якого повинно було стати ознайомлення найширших верств населення міста з історією, потребами та цілями українського національного руху, задля недопущення русифікації етнічних українців, котрі перебиралися на постійне проживання в Одесу. Так, у листопаді було проведено два зібрання, на яких вперше у Наддніпрянщині пролунали промови українською мовою. Зразу ж за цим, протягом кількох днів провідники одеського українства розробили статут місцевої «Просвіти». У ньому зокрема зазначалося, що «Просвіта» організуватиме українські бібліотеки та читальні, друкуватиме українські книжки, брошури та газети, поширюватиме їх через книжкові крамниці. Передбачалося також проведення публічних лекцій, читань, театральних вистав, літературно-музичних вечорів і навіть заснування

українських шкіл [31].

25 листопада 1905 р. статут «Просвіти» був затверджений міськими властями Одеси, а 30 листопада відбулися установчі збори товариства, на яких було обрано його правління у складі 12 осіб, серед них: член Одеського окружного суду, колезький радник С. Шелухін, надвірний радник І. Луценко, нотаріус та колезький секретар М. Комаров (голова «Просвіти»), присяжний повірений О. Панченко, секретар Одеського окружного суду, титулярний радник М. Клименко, начальник одеської чотирикласної прогімназії Л. Ковальчук та секретар Одеської міської управи Ф. Шульга [26]. На цих же зборах було розпочато запис у «Просвіту». Членський внесок був невеликим – усього 1 руб. на рік (для порівняння – членський внесок у С.-Петербурзькому «Благодійному товаристві», яке було фактично також українською «Просвітою», становив 3 руб.). Це сприяло тому, що в одеську «Просвіту» записалося багато малозабезпечених робітників, після чого український національний рух в Одесі перестав бути справою невеликого гурту інтелігентів та студентів.

Одеські просвітяни створили лекційний та літературний комітети, в обов'язки яких входило влаштування по середах науково-популярних лекцій, а по суботах – літературно-вокальних музичних вечорів і спектаклів. Для цього при «Просвіті» був організований хор у складі 70 осіб та запрошені на оплачувану роботу хормейстер та акомпаніатор [31].

Тематика лекцій у «Просвіті» в 1906 р. була широкою: з антропології (характеристика і відмінності українського, великоросійського та польського типів), про українських козаків, про те, звідки під Одесою з'явилися села Біляївка та Яськи, про історію покріпачення полтавських козаків, їх переселення та конфіскацію їхньої землі на користь поміщика Базилевича, про запорозькі вільності і братства в Україні (культурна, політична та просвітницька діяльність українського

народу), про українських кобзарів, приєднання України до Росії та минуле українського народу. Багато уваги одеські просвітяни приділяли висвітленню життя й діяльності визначних політичних, наукових та культурних діячів українського народу: І. Мазепи, М. Лисенка, І. Франка, С. Руданського та ін. Після лекції відвідувачі задавали запитання, і в залі часто розгорталися справжні дискусії. Усього за 1906 р. у «Просвіті» силами 15-х лекторів було прочитано 61 реферат, десять з них прочитав М. Комаров [23]. Власне, саме він наполіг на тому, щоб одеська «Просвіта» спрямувала головні свої зусилля не на друкування українських книжок, а на лекційну діяльність [23]. І хоча можна сумніватися у правильності такого рішення, не можна не визнати, що М. Комаров робив усе можливе, аби лекційна робота досягла своєї головної мети – привернула якомога більше українців до національного руху. Так, згодом відомий український історик і громадський діяч Д. Дорошенко, згадуючи доповідь М. Комарова про відомого ватажка гайдамаків Семена Гаркушу, відзначав, що це була проста, без претензій на красномовність, але дуже цікава розповідь. М. Комаров із дивовижною легкістю, неначе з книжки, згадував масу фактів, імен та географічних назв, що викликало значний інтерес слухачів [12, с. 1–2].

Не відставала й просвітянська молодь: бібліотекар «Просвіти» А. Никовський вражав слухачів серйозністю й оригінальністю своєї думки, вмінням чітко сформулювати свої погляди. Наприклад, роблячи доповідь про М. Заньковецьку, він зумів висловити й своє власне слово, не обмежуючись загальними похвалами на адресу акторки [12, с. 1–2].

Важливо відзначити, що у просвітянській лекційній діяльності, можливо, головною була не сама лекція, а те, що слухачі могли долучитися до вироблення новітньої концепції історії України. Адже після доповіді лектора у залі розпочиналися справжні дискусії, в яких кожен

відчував себе не пасивним споживачем чужої інтелектуальної продукції, а активним творцем нових поглядів на історію своєї землі, яка, в силу об'єктивних причин, стала рідною для представників різних націй. У результаті творилася принципово нова інтерпретація історії України, що задовольняла представників різних існуючих соціальних груп української нації – інтелігенції, буржуазії, селянства й робітництва. Слово «українець» переставало бути синонімом слова «селянин», а набувало яскраво вираженого національного сенсу.

Якщо на лекціях серед відвідувачів переважала інтелігенція, то робітники більший інтерес виявляли до суботніх вечорів, коли в «Просвіті» співав український хор, ставилися спектаклі чи просто організовувалися танці [12, с. 1–2]. Такою своєю діяльністю товариство досягло певних успіхів у поширенні національної самосвідомості. Соціал-демократичний тижневик «Слово», який виходив у 1907–1909 рр. у Києві і загалом дуже упереджено висвітлював діяльність «Просвіт», змушений був визнати, що декламування, танці та співи, національне вбрання і, нарешті, українська мова, яка лунала на вечорах «Просвіти», почали притягувати до неї широкі кола суспільства. «Цією ж стороною своєї діяльності, – зазначалося на сторінках тижневика, – «Просвіта» виробляє з міщан як не свідомих українців, то в усякому разі спочувателів української національної ідеї [7]».

А. Никовський у листі до свого товариша – українського історика, автора книги «Історія України-Русі» та фундатора миколаївської «Просвіти» М. Аркаса зазначав: «...гарно те, що «Просвіта» захоплює шоразу більший та повний гурт громадянства, що люди нас бачать і знають – і з повагою ставляться до «Просвіти» [9, арк. 3].

Значний відсоток селян, котрі переселялися до Одеси та інших великих міст Наддніпрянщини були заражені духом юдофобства та полонофобства, і були

легкою здобиччю для російських чорносотенців, які заманювали їх до своїх лабетів. Тому для українців було надзвичайно важливим запобігти цьому негативному процесу. А для цього потрібно було знівелювати антипольські та антисемітські настрої українських селян.

Для поліпшення міжнаціональних стосунків у Одесі просвітяни успішно використовували святкування ювілеїв Т. Шевченка. Так, уже в перший рік свого існування одеська «Просвіта» влаштувала свято, присвячене Т. Шевченкові, на якому депутати від місцевих євреїв, литовців та польського товариства «Ліра» виголосили промови на честь великого українського поета, а останні, крім цього, поклали на бюст Кобзаря розкішний вінок [36]. Тому одеська «Просвіта» стала культурним осередком, де співпрацювали представники різних національностей. Так, А. Никовський писав у листі до М. Аркаса: «Колись ви запитували мене про прийом жидів у товариство, на зборах відділа нашого я говорив про це і висловився за те, щоб не розбирати і не вважати на наційне походження... Членів-жидів у нас записалося чоловік десять – переважно студентів» [9, арк. 5].

Отже, одеські українські інтелігенти дуже успішно попрацювали для справи національного виховання тих українських селян, котрі перебралися на постійне місце проживання до Одеси та її робітничих пригородів. Разом з тим через адміністративні заборони їм не вдалося поширити свою національну діяльність на сільську місцевість. Але цю надзвичайно важливу справу, всупереч офіційним заборонам вдалося виконати катеринославській інтелігенції, котра також об'єдналася навколо місцевої «Просвіти», яка була заснована у грудні 1905 р. і відразу досить успішно розпочала свою діяльність. Вже в перші дні до неї записалося 80 осіб. Головою було обрано професора місцевої духовної семінарії В. Біднова. Його найближчими помічниками були С. Липківський, також

професор духовної семінарії, археолог Д. Яворницький та інженер І. Труба. Всього ж наприкінці 1905 р. у товаристві нараховувалося 80 членів [34, с. 2]. У лютому–березні 1906 р. катеринославська «Просвіта» випустила п'ять чисел тижневика «Добра порада», який однак невдовзі був заборонений адміністрацією, а його редакторів притягнуто до суду [34, с. 4].

Щосуботи «Просвіта» в аудиторії народних читань влаштовувала вечори, які на перших порах відвідувало багато людей. Так, 16 вересня 1906 р. з великим успіхом відбулася театральна вистава за п'єсою Карпенка-Карого «Мартин Боруля» [34, с. 5]. З осені 1907 р. товариство почало проводити свої лекції вже у власному приміщенні. У цей же час остаточно організувалася бібліотечна секція. Була закладена філія «Просвіти» в селі Криничках та подана заявка про відкриття філій у приміському селі Мануйлівці та присілку Єнакієве [15].

У 1908 р. головну увагу товариство приділило читанню лекцій для народу. Зокрема, були прочитані такі лекції: «Попередники Котляревського в книжній українській літературі» С. Липківського, «Виговський та гадяцькі статті» й «Русь до татарського погрому» В. Біднова, «Холмщина та Підляшшя» С. Рудичова [29]. У 1909 р. у «Просвіті» працювали лекційна, бібліотечна та драматична комісії. Перша до літа встигла влаштувати 14 лекцій, які відвідували від 60 до 130 слухачів. Всі лекції були безкоштовними. Але за друге півріччя лекційна комісія не організувала жодної лекції, бо не мала приміщення [32]. Бібліотечна комісія на початку 1909 р. розгорнула свою діяльність, відкривши в місті бібліотеку-читальню, і почала випускати для неї такі видання: «Рада», «Рідний край», «Слово», «Громадський голос», «Свобода», «Канадійський фермер» та «Економіст». Крім читальні комісія займалася продажем українських книжок. За 1909 р. вона розповсюдила їх більш як на 300 руб. [32].

1909 р. до товариства вступило 23 нових члени, а усього в ньому на 1 січня 1910 р. налічувалося 99 осіб. Крім того, 66 членів (64 дійсних та 2 почесних) було в мануйлівській філії «Просвіти». Діяльність цього товариства, на чолі якого стояв Ф. Сторубель, виявилася головним чином у будіванні власного приміщення. Проект цього кам'яного будинку в українському стилі зробив член товариства І. Труба, який був інженером за фахом. Щоб отримати гроші на будівництво, деякі з селян-мануйлівців позакладали свою землю. Крім того, будівельні матеріали їм безкоштовно передали просвітяни М. Боковий та В. Хрінников. За 1909 р. на будівлю було витрачено 1500 руб. із запланованих 3500 руб. [32].

Літературно-бібліотечна секція товариства влаштувала восени 1909 р. дві лекції: одну про І. Котляревського читав колишній член київської «Просвіти» Д. Дорошенко, який, переїхавши до Катеринослава, відразу долучився до просвітянської діяльності, а другу – про запорізьких козаків читав видатний український історик Д. Яворницький. Лекції були платні й дали «Просвіті» 36 руб. 8 коп. чистого прибутку. З інших філій слід відзначити енаківську, в якій у 1909 р. нараховувалося 28 дійсних членів [20, с. 15].

У 1910 р. катеринославська «Просвіта» взяла участь у крайовій промислово-господарській виставці, що відбулася восени у Катеринославі [5, с. 129]. В цей час значно активніше запрацювала філія катеринославської «Просвіти» у приміському селі Мануйлівці, що складалася із селян та робітників, які працювали у Нижньодніпровських вагоноремонтних майстернях Катеринослава. Крім проведення в Мануйлівці кількох лекцій, вечорів та вистав, мануйлівські просвітяни організували у 1910 р. при Нижньодніпровських майстернях український відділ у бібліотеці, якою користувалися робітники та службовці цієї установи. На 1 січня 1911 р. в українському відділі було 38 книжок українською мовою та 10 книг

іншими мовами, але про українські справи [5, с. 147].

Діяльність катеринославської «Просвіти» значно пожвавилася наприкінці 1911 р. Цьому сприяло обрання нової ради товариства, до якої увійшли Т. Вичихина, Є. Гаркавцева, Г. Денисенко, Д. Дорошенко, В. Литвинський, Н. Нечипоренко, Б. Павловський, О. Рогович, П. Сіренко та М. Хрінникова [2].

Того ж 1911 р. стало помітним встановлення більш тісних контактів між катеринославською «Просвітою» та її філіями. В листопаді вона влаштувала концерт українських бандуристів, перед якими Д. Яворницький прочитав лекцію «Українські кобзарі, бандуристи та лірники». Цей концерт дав товариству 630 руб. чистого прибутку (частина його пішла селянам Мануйлівки та Діївки на влаштування дитячих ялинок) [22].

Своєю чергою, мануйлівці встановили контакт із діячами західноукраїнського національного руху. Так, у 1911 р. вони приймали у себе в селі делегацію українських вчителів з Буковини [11].

Допомога філіям оживила саму катеринославську «Просвіту». Як наслідок, вона зросла чисельно і наприкінці 1911 р. У ній нараховувалося 116 осіб. Відомий український історик Д. Дорошенко у своїх спогадах зазначав, що поблажливе ставлення властей до цієї «Просвіти» пояснювалося тим, що в канцелярії губернатора, який, на відміну від інших губернаторів, не був українофобом, управителем була «своя людина», яка допомагала «пробивати» рішення про дозвіл на відкриття філії «Просвіти» [12, с. 5].

Але, на наш погляд, таке ставлення катеринославського губернатора до українства не було випадковим. Тут, як ніде, розвиток просвітянського руху серед українських робітників і селян відповідав інтересам розвитку промислової інфраструктури імперії. Швидке зростання промислових потужностей вимагало великої кількості освічених робітників. А приплив нових робітників і, як наслідок,

урбанізація регіону вимагали інтенсифікації сільського господарства, створення кооперативів, позичкових кас, проведення ярмарків та ін. Тобто південний захід Російської імперії вимагав швидкої науково-технічної та культурної модернізації, і «Просвіти», безперечно, повинні були відіграти в цьому процесі провідну роль.

На Катеринославщині губернська «Просвіта» відігравала роль не «директивного», а координуючого органу, причому важливо відзначити й те, що в міру того, як просвітянський рух поширювався, ініціатива у визначенні головних напрямків діяльності все більш переходила до філій [21].

Дуже важливим для поживлення просвітянського руху в самому Катеринославі стало те, що тепер кожен просвітянин, який заплатив членський внесок до каси «Просвіти», знав, що його гроші підуть на підтримку національних прагнень українських робітників та селян. Як наслідок, кількість членів катеринославської «Просвіти» почала зростати, а її фінансове становище швидко поліпшувалося. Докорінно змінилася й морально-психологічна атмосфера у катеринославській «Просвіті». Хоча робота з селянами вимагала колосальної фізичної напруги та самовіддачі, вона була незрівнянно цікавішою і вдячнішою, ніж нудні збори, на яких головним питанням завжди була відсутність грошей в касі товариства. Просвітянин-інтелігент відчував тепер, що він потрібен своєму народові, завжди мав перед собою прояви вдячності до себе з боку робітників та селян. Так, Д. Дорошенко згадував: «Багато довелося мені попрацювати по сільських філіях катеринославської «Просвіти», попочитати лекцій, їздячи і в дощ, і в болото, і пішки ходячи, вертаючись пізно уночі (а на другий день вранці треба було йти на службу). Ще більше попрацювала і поклала сил моя дружина, організуючи концерти та вистави по філіях і сама виступаючи на них. Але ця робота доставляла

нам стільки тихої радості й морального задоволення, що й досі любо згадати за ті часи. І ні один документ з признанням моєї скромної праці не є для мене таким дорогим, як грамота на почесне членство, яким вшанували мене на прощання, коли я виїздив 1913 р. з Катеринослава, мануйлівська й дівська «Просвіти». А моїй жінці торік прислали поздоровлення з її артистичним ювілеєм колишні просвітяни з одного катеринославського села» [12, с. 6].

Найбільш діяльною з філій катеринославської «Просвіти» була Мануйлівська. Вона об'єднувала українців, які, не пориваючи зв'язок із землею, були працевлаштовані на великих підприємствах Катеринослава. Ці люди були однаково зацікавлені як в розвитку великої промисловості, так і в успішному розвитку сільського господарства. Безпосередній контакт із міською інтелігенцією ставив мешканців Мануйлівки та її подібних селищ у більш вигідне становище порівняно з жителями віддалених сіл. У той же час мануйлівці, використовуючи своє географічне становище, мали всі переваги для розповсюдження серед українців-селян товарів із міста, а серед мешканців міста – декоративних саморобних виробів та продуктів харчування із сіл (для цього вони влаштовували кооперативи).

Крім того, українці з таких селищ, маючи численні прибутки від заводів, від землі, від кустарних промислів, від комерції тощо, отримували фінансові можливості для освіти своїх дітей. Це також стимулювало їх обстоювати українську мову викладання у школах і в перспективі створювало реальну можливість відкриття українського університету.

У травні 1912 р. мануйлівці активно допомагали катеринославській «Просвіті» улаштувати етнографічне свято в Потьомкінському паркові. Розвивали мануйлівці й економічну діяльність. До губернатора було подано прохання про відкриття в селі ощадного товариства на додаток до вже функціонуючої споживчої

крамниці. Крім того, вживалися заходи щодо заснування пожежного товариства «Січ» на зразок однойменних галицьких товариств, для чого було виписано статут з Галичини з метою пристосування його до місцевих умов та подання на затвердження [13].

16 й 17 червня 1912 р. у Катеринославі відбулося влаштоване «Просвітою» грандіозне етнографічне свято. У його підготовці та проведенні катеринославцям активно допомагали мануйлівські просвітяни. Свято викликало великий інтерес у жителів міста й дало «Просвіті» 175 руб. чистого прибутку, що пішли на користь мануйлівської «Просвіти». 21 липня мануйлівські просвітяни організували дуже цікавий вечір. Успіх був надзвичайний – усім охочим потрапити на нього не вистачило квитків. Прибуток від проведення цього вечора становив 92 руб. 60 коп. [3]. Самі просвітяни так оцінювали це явище: «З деякого часу помічається все більша і більша цікавість широкої публіки до праці «Просвіти». Коли торік літом не можна було уряджати ніяких вистав, бо мало приходило глядачів, то тепер на вечорах «Просвіти» не вистачає квитків. Так само було на виставі «Бондарівни» 23 червня. Між глядачами помічається багато селян, особливо молоді» [3].

24 лютого 1912 р. адміністрацією було дозволено відкрити філію «Просвіти» у селі Перещепині Новомосковського повіту Катеринославської губернії [25]. Невдовзі після цього на свято відкриття філії в село прибула делегація катеринославської «Просвіти» на чолі з Д. Дорошенком. Останній згодом згадував: «Яке було моє приємне здивування, коли, перезнайомившись з провідниками місцевої «Просвіти», я довідався, що Перещепина передплачувала більше десятка примірників щоденної «Ради», передплачувала майже всі тодішні українські часописи, а один селянин дістав навіть «Письмо з «Просвіти» зі Львова». На селі було по кілька примірників «Історії України» М.

Аркаса й «Ілюстрованої історії» М. Грушевського. Але найбільше було моє здивування, коли на другий день по нашій приїзді весь майдан перед помешканням «Просвіти» був уставлений возами, як на ярмарку, се приїхали на свято господарі з усіх околиць сіл. А на самім святі громади двох сіл зложили на мої руки писані заяви, щоб і у них відкрити філії «Просвіти»» [12, с. 6].

Дуже непростим і тернистим виявився шлях до відкриття філії катеринославської «Просвіти» у селі Діївці. Її відкриття очікувалося ще на початку 1912 р. Притому дуже важливо відзначити, що підготовка до відкриття філії йшла тут повним ходом. Так, діївські селяни, наслідуючи мануйлівців, вирішили насамперед збудувати приміщення для «Просвіти». Щомісяця вони, починаючи з 1911 р., відривали від свого злиденного (якщо порівнювати із високооплачуваною професурою) заробітку по 3 руб., щоб скласти суму, з якою можна буде розпочати будувати власне приміщення. Деякі селяни навіть припинили будівництво приватних будинків, а гроші віддали на потреби «Просвіти» [6, с. 179]. Організаторами боротьби за відкриття філії «Просвіти» в селі Діївці стали кілька селян, що пройшли військову службу в Сибіру, серед яких особливо відзначався П. Білецький. Саме в Сибіру в них виникла думка заснувати у себе в селі філію «Просвіти». Важливо відзначити також те, що на світогляд фундаторів філії «Просвіти» під час їхньої військової служби справили книжки Б. Грінченка «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» [12, с. 5]. Тобто, можемо говорити, що другий етап просвітянського руху став можливим саме завдяки тому, що проросли зерна, посіяні українськими просвітителами наприкінці XIX – на початку XX ст. Незважаючи на те, що в лютому 1912 р. адміністрація заборонила відкрити філію в Діївці [25], завдяки наполегливим клопотанням та завзяттю катеринославських та діївських просвітян дозвіл був зрештою добутий на

початку наступного, 1913 р.

21 січня 1913 р. Катеринославське губернське у справах товариств та спілок присутствіє на своєму засіданні дозволило катеринославській «Просвіті» відкрити філії в Діївці та Гупалівці. Перші установчі збори діївської філії відбулися 24 лютого, тобто рівно через рік після того, як адміністрація в 1912 р. не дозволила відкрити філію у Діївці [1]. Цей збіг, мабуть, не був випадковим – українці скоріш за все спеціально таким чином «відсвяткували» річницю заборони.

3 березня 1913 р. відбулося урочисте відкриття діївської філії катеринославської «Просвіти». З Катеринослава прибуло кілька членів ради «Просвіти» на чолі з головою Е. Гаркавцевою. Прибула також трохи не вся рада мануйлівської «Просвіти», яка пожертвувала зі своїх скромних коштів «молодшій сестрі» діївській 15 руб. Член ради катеринославської «Просвіти» Ю. Павловський сказав слово про те, яку велику вагу, насамперед культурну, має «Просвіта» на селі для боротьби з пияцтвом та розбишацтвом [1].

Катеринославські просвітяни оперативно та вміло використовували ті нові можливості, які відкривав перед ними стрімкий розвиток кооперації українського селянства. Одним із найбільш важливих засобів для розвитку кооперації були виставки сільського господарства. На них селяни мали змогу бачити нові машини, дізнатися, котрі з них найкращі та де їх можна придбати. Тут можна було також побачити нові, кращі породи худоби, нові сорти насіння, взагалі пізнати багато корисних для себе речей.

Катеринославські «Просвіти» вирішили використати ці сільськогосподарські виставки для поширення української літератури. Для цього було вирішено організувати на них спеціальні відділи популярної української книжки. Постановою ради товариства від 21 серпня 1913 р. було вирішено придбати на 15 руб. популярних книжок українською мовою з медицини, ветеринарії та сіль-

ського господарства й показати їх на виставках у селах Тамановці та Шолохові. Там же ці книжки й продавалися. Селяни дуже цікавилися українською популярною літературою й охоче купували українські книжки [4].

У новий 1914 р. просвітянський рух на Катеринославщині вступив повний сил та надій. У самій катеринославській «Просвіті» в цей час нараховувалося 235 членів, у мануйлівській – 75, перещепинській – 66, діївській – 49, гупалівській – 17 [17, с. 87].

Успішно працювала на ниві національного виховання українських робітників та селян і київська інтелігенція, котра також згуртувалася навколо місцевої «Просвіти». Статут київської «Просвіти», заснованої в пам'ять Т. Шевченка, був затверджений 6 травня 1906 р. Перший підпис під ним поставив Б. Грінченко, який на перших установчих зборах 25 травня був обраний її головою. Цей видатний український політичний і громадський діяч, мабуть, як ніхто інший розумів роль українських трудящих мас у справі національно-культурного відродження України.

Так, вітаючи збори товариства, Б. Грінченко зазначив: «Ми починаємо свою діяльність у той час, коли на арену історії виступають робочі маси як діяльні творці нового життя. Роль просвітніх інституцій, які допомагатимуть їм виробляти опертій на наукових фактах світогляд, мусить бути величезною...» [28].

Пізніше, в 1907 р., Б. Грінченко писав: «У нас справа «Просвіти» є разом і справою нашого національного відродження, хоч і яка б там забарна була ця робота, можемо сказати, що діло «Просвіти» ніколи не одурнює, і ті результати, які дає воно, є найтвердішими підвалинами національної самосвідомості» [8, с. 8–9].

До ради товариства увійшли С. Єфремов, М. Синицький, Ф. Магушевський, В. Цимбал, Мод. Левицький, В. Дурдуковський, В. Страшкевич, В. Королів, Ол.

Волошинов, трохи пізніше до неї було дообрано Л. Яновську, А. Вязлова та С. Русову [12, с. 2]. Секретарем київської «Просвіти» був Д. Дорошенко.

Члени товариства поділялися на почесних, дійсних і членів-співробітників. Почесних членів вибирали загальні збори «Просвіти» із людей, які зробили значний внесок у справу культури та освіти на ниві літератури, науки чи громадської діяльності. Дійсними членами були ті, хто заплатив внесок – 3 руб. на рік. Ті дійсні члени, які зробили внесок не менш 100 руб. одноразово, ставали довічними членами. Членами-співробітниками були ті, хто допомагав товариству своєю працею, вони мали такі самі права, як і дійсні члени [33].

Діяльність київської «Просвіти» не можна оцінити однозначно. Та частина роботи, яка не вимагала значних капіталовкладень, виконувалася успішно. Так, систематично та ґрунтовно розпочала свою роботу бібліотечна комісія київської «Просвіти». Вона подбала насамперед про те, щоб скласти на кожний розділ популярної української літератури повні реєстри видань. Були складені реєстри з історії літератури, історії та соціології, політичної економії, права, медицини, природознавства, господарства та ін. [27].

Енергійно взялися просвітяни й за створення власної бібліотеки. До осені 1907 р. київська «Просвіта» мала вже придатну для користування бібліотеку, в якій налічувалося 5000 томів. Особливо тут треба відзначити щедрий дар українського письменника К. Паньківського – 1500 книжок, та самовіддану працю Б. Грінченка, який більше місяця працював щодня над бібліотекою, аж поки не поскладав книжки так як треба [18, с. 8].

Велику увагу київські просвітяни зосередили на проведенні лекцій, читань та музично-літературних вечорів у самому місті, передусім на робітничих околицях, для чого була складена програма систематичних доповідей, концертів і те-

атральних вистав.

Київська «Просвіта», не маючи власного залу (у неї були лише помешкання для канцелярії та бібліотеки), змушена була працювати в приміщеннях інших товариств. Цікаво, що соціал-демократичне «Слово» звинувачувало київську «Просвіту» в тому, що вона марно витрачає 500 руб. на рік, у той час як книжки можна було б тримати на квартирі у когось із членів товариства, а засідання ради «Просвіти» проводити по черзі у кожного із членів ради [35].

У будинку «Товариства народних читань» на Бульварно-Кудрявській вулиці просвітяни щомісяця влаштовували концерт, присвячений якомусь із українських письменників, зокрема, Б. Грінченку, Марку Вовчкові, І. Котляревському, Т. Шевченкові, І. Франкові та іншим.

Спочатку читався реферат про письменника, потім відбувалося декламування його творів чи співи на слова його віршів. В артистичній частині таких вечорів брала участь переважно молодь із Музично-драматичної школи М. Лисенка. Іноді виступав і сам композитор, музично супроводжуючи виступи співаків та співачок.

Під проводом артистки М. Старицької влаштовувались театральні вечори, на яких відбувалися театральні вистави на твори українських письменників, зокрема, «На новий шлях» Б. Грінченка. Всі вистави та концерти «Просвіти» були поставлені на доброму професійному рівні й завжди мали великий успіх у публіки [24].

До недоліків київської «Просвіти» слід віднести те, що вона, як і одеська «Просвіта», через адміністративні заборони не зуміла поширити свою діяльність поза межами Києва. Російська влада не дозволила відкрити бібліотеки-читальні «Просвіти» в селах Дирдін Хутір, Тихий хутір та Криве, хоч усі формальні умови для їх відкриття київськими просвітянами були виконані. Адміністрація також не дозволила відкрити філію київської

«Просвіти» в селі Колодистому Звенигородського повіту, хоча самі селяни склали статут і послали його на затвердження. Приводом для відмови стало те, що справник дав «неблагоприємний відгук» про політичну благонадійність одного із селян – фундатора філії «Просвіти» [30].

У 1910 р. київська «Просвіта» була закрита царською владою. Її закриття відбулося в той час, коли діяльність «Просвіти» була надзвичайно активною. За перші три місяці 1910 р. шкільно-лекційна комісія товариства влаштувала 33 лекції, на кожній з яких у середньому були присутніми 114 осіб. За кількістю лекцій та слухачів на них перше місце займала Деміївка (14 лекцій – 2196 слухачів), друге – Куренівка (10 лекцій – 818 слухачів), третє – Народний дім (9 лекцій – 700 слухачів). Дуже цікаві відомості дало анкетування зроблене шкільно-лекційною комісією серед своїх слухачів. Як виявилось, серед них найбільше було людей віком від 20 до 30 років (48,8 %), в той час як віком від 16 до 20 лише 37,7 %. Щодо освіти, то 29,5 % були з нижчою, 22,7 % скінчили церковнопарафіяльну школу [19].

Слухачі висловили також свої побажання щодо тих тем, на які їм хотілося б послухати лекції. Найбільше людей бажало слухати лекції з української історії – 64 %, з історії української літератури – 22 %, про українську музику та мистецтво – 11 %. Мова відповідей була здебільшого українською (75 % відповідей), і трохи не половина їх написана фонетичним правописом [19].

Серед слухачів найбільше було робітників і ремісників (52 %), прикажчиків та конторників – 20 %. Цікаво, що уперше на лекції було 45,5 % опитуваних, а другими йшли ті, хто приходив на них уже вп'яте [19].

Активно проводила національну діяльність серед місцевих українських робітників і селян кам'янець-подільська інтелігенція. Розпочати практичну діяльність безпосередньо в межах міста

кам'янець-подільські інтелігенти спромоглися лише після того, як був виданий циркуляр від 4 березня 1906 р. про тимчасові правила для самодіяльних товариств і спілок. Кам'янець-подільська «Просвіта» одразу ж записалася під № 1 у реєстр товариств Подільської губернії [16, № 174].

Перший загальний збір товариства відбувся 8 травня 1906 р. На ньому було вирішено головну увагу звернути на поширення української літератури та преси. Для цього на базарному майдані був відкритий рундук, а в Новому-Плані засновано бібліотеку-читальню. Рундук функціонував з 10 травня 1906 р. по святах та неділях. Щомісяця тут продавалося на 10–15 руб. (600–700 примірників) дешевих українських книжок. Бібліотеку-читальню «Просвіта» відкрила 1 липня того ж року. Читання книжок і газет було безкоштовним, значною мірою завдяки цьому бібліотеку відвідували не лише інтелігенти, а й місцеві робітники та селяни з навколишніх сіл. Бібліотека також безкоштовно видавала книжки для читання додому. За перший рік діяльності вона обслуговувала 2 тис. читачів. До кінця звітнього року в ній було 435 назв книжок у кількості понад 700 примірників. При бібліотеці був склад книжок на продаж. За перший рік діяльності сюди було виписано 388 назву українських книжок кількістю 22 тис. примірників на 2553 руб. за номінальною вартістю. З цих книжок, серед яких переважали твори відомих українських письменників – І. Нечуя-Левицького, О. Кониського, Б. Грінченка, І. Франка, під кінець звітнього року на складі залишилося близько тисячі примірників. Решта 21 тисяча розійшлася по Поділлю [16, № 173].

Кам'янець-подільська «Просвіта» звертала велику увагу на влаштування у селах невеличких бібліотек у помешканнях членів товариства. Ця діяльність полегшувалася тим, що переважна кількість членів «Просвіти» була сільськими жителями. Так, наприклад, станом на 17

березня 1907 р., з 205 членів товариства лише 45 проживали в самому місті, решта 160 – у селах Поділля [14]. В таких умовах «Просвіта» розіслала українські книжки приблизно в 100 пунктів, хоча з причини нестачі коштів вона не мала змоги розсилати книжок більш як на 4–5 руб. в одне місце. Часто члени товариства, котрі очолювали ці бібліотечки, самі займалися продажем книжок. За рік від початку діяльності «Просвіти» вони розпродали книжок на 300–400 руб. [16, № 174].

Про характер літератури, яку розповсюджували ці бібліотеки, можемо судити за матеріалами поліцейського обшуку в одного із завідуючих подібними закладами – селянина Л. Повержука. 23 жовтня 1906 р. під час обшуку на його квартирі в с. Боришківцях було знайдено: прокламацію під назвою «Кто устраивает еврейские погромы и что сделать крестьянам», газети – «Государственная Дума» №2, три номери газети «Рідний край», два номери «Хлібороба», шість номерів «Ради», «Світову зірницю» – №24, «Волну» – №3, 15 брошур різного змісту, каталог кам'янець-подільської «Просвіти» [10, арк. 1].

Загалом подільська інтелігенція також досить успішно поширювала серед місцевих робітників та селян національні ідеї, активно протидіяла чорносотенству, котре традиційно мало тут сильні позиції.

Література та джерела

1. «Просвіта» в селі Діївці // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 6. – С. 5–6.
2. В наших товариствах // Рада. – 1912. – № 103 (6 травня).
3. В наших товариствах // Рада. – 1912. – № 172 (28 липня).
4. В наших товариствах // Рада. – 1913. – № 202 (26 серпня).
5. Гехтер М. Українське життя в Росії в 1910 р. // Літературно-Науковий Вісник. – 1911. – № 53.
6. Гехтер М. Українське життя в Росії в 1911 р. // Літературно-Науковий Вісник. – 1912. – № 57.
7. Грищинський В. Одеські українці //

Слово. – 1907. – № 29 (24 листопада).

8. Грінченко Б. Перед широким світом. – К., 1907.
9. Державний архів Миколаївської області, ф. 468, оп. 1, спр. 14.
10. Державний архів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 7568.
11. Діяльність мануїлівської «Просвіти» в 1911 р. // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 7. – С. 105.
12. Дорошенко Д. «Просвіти» на Великій Україні // Б.м., Б.р.
13. З діяльності мануїлівської «Просвіти» // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 13/14.
14. З життя «Просвіт» // Рада. – 1907. – № 77.
15. Загальні збори катеринославської «Просвіти» // Рада. – 1908. – № 87 (26 квітня).
16. Звідомлення подільської «Просвіти» // Рада. – 1907. – № 173; № 174.
17. Звідомлення товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1913 рік. – Катеринослав, 1914.
18. Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві за 1907 рік. – К., 1908.
19. Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві за 1910 рік // Рада. – 1910. – № 132.
20. Звідомлення українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1909–1910 рр. – Катеринослав, 1911.
21. Из украинской жизни в Екатеринославе // Украинская жизнь. – 1912. – № 5. – С. 100–101.
22. Концерт «Просвіти» // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 9. – С. 141.
23. М.Ф. Комаров і одеська «Просвіта» // Одеська національна наукова бібліотека ім. М.Горького. Відділ рукописів, ф. 28. – С. 7.
24. На загальних зборах «Просвіти» // Слово. – 1908. – № 23 (8 червня).
25. Нова філія катеринославської «Просвіти» // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 5. – С. 74.
26. Об обнаруженной в г.Одессе в помещении украинского об-ва «Просвита» типографии и нелегальной литературы Южно-русского областного комитета партии эсеров // Центральный державный исторический архив України, м. Київ, ф. 268, оп. 1, спр. 105, арк. 44.
27. Од бібліотечної комісії товариства «Просвіта», заснованого у Києві в пам'ять Т.Г. Шевченка // Рада. – 1907. – № 53.
28. Передмова // Просвіт'янин. – 1918. – № 1. – С. 1–2.
29. По «Просвітах» // Слово. – 1908. – № 44 (2 листопада).

30. По Україні // Рада. – 1907. – № 140 (21 червня).

31. Просвітянин (Никовський А). Одеская «Просвіта» // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С. 313.

32. Рокові загальні збори катеринославської «Просвіти» // Рада. – 1910. – № 82.

33. Скасування товариства «Просвіта» у Києві // Рада. – 1910. – № 81.

34. Sprawozdania kateynoslawskiego literaturno-artystycznego ukraińskiego towarzystwa «Prawsita». – Kateynoslaw. 1907.

35. Сьогобічний Г. Що робить київська «Просвіта» // Слово. – 1908. – № 5 (4 лютого).

36. Шевченкові дні в Одесі // Рада. – 1907. – № 75 (30 березня).

Lysenko O.V., Kovalchuk T.V. CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF UKRAINIAN INTELLECTUALS IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY IN THE CONTEXT OF ADAPTATION OF PEASANTS TO THE URBAN ENVIRONMENT. *The article contains analysis of cultural-education activity of Ukrainian urban intellectuals aimed on adaption of Ukrainian-speaking peasants in the Russian-speaking urban environment. Special attention is paid to the establishment and functioning of the «Prosvita», not only in cities but also in rural areas. It was found that among the main forms of their impact on peasants in order to preserve national identity were the organization of libraries and reading rooms, printing of Ukrainian books, pamphlets and newspapers, organizing public lectures, literary and musical evenings, staging performances and more. The author points out that in such a way the intellectuals tried to teach peasants not just passively adjusting the life of Russian-speaking cities, but bringing into cities' life Ukrainian national traditions.*

Efficient was the work of cultural and educational societies in Odesa, Kyiv and Kamianetz-Podilskyi. However, the biggest success in the national education of population reached intellectuals in Kateynoslav. In 1905 they founded the society «Prosvita» in the provincial center, and then a number of its branches in rural areas. This con-

tributed to the development of educational movement among Ukrainian workers. Peasants fully met the interests of industrial infrastructure of Russian Empire.

Key words: city, village, language, national culture, intellectuals, peasants, education.

Лысенко А.В., Ковальчук Т.В. КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УКРАИНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В НАЧАЛЕ ХХ В. В КОНТЕКСТЕ АДАПТАЦИИ КРЕСТЬЯН К ГОРОДСКОЙ СРЕДЕ. *В статье проанализирована культурно-просветительская деятельность украинской интеллигенции, направленная на адаптацию украиноязычных крестьян к городской русскоязычной среде. Значительное внимание уделено созданию и функционированию «Просвит», причём не только в городах, но и в сельской местности. Выяснено, что среди основных форм их влияния на крестьянство для сохранения национальной идентичности были организация библиотек и читален, печатание украинских книг, брошюр и газет, проведение публичных лекций, литературно-музыкальных вечеров, постановка спектаклей и т. п. Автор подчёркивает, что таким образом интеллигенция пыталась учить крестьян не пассивно приспосабливаться к жизни русскоязычных городов, а привносить в неё украинские традиции.*

Ключевые слова: город, село, язык, национальная культура, интеллигенция, крестьяне, образование.